

Konstelacje, triady, trójkąty. Modernizm Europy Środkowej w praktyce

Agnieszka Sobolewska

TEKSTY DRUGIE 2024, NR 2, S. 122–131

DOI: 10.18318/td.2024.2.8 | ORCID: 0000-0002-2119-7215

Artykuł recenzyjny na temat książki: Matusz Chmurski, *Ślady egzystencji. Dzienniki – sploty życia i twórczości w literaturze Europy Środkowej (1890–1920)*: Csáth, Irzykowski, Klíma, Wydawnictwa UW, Warszawa 2023.

W pierwszych zdaniach *Śladów egzystencji* Matusz Chmurski pisze o źródłach przełomu modernistycznego w Europie Środkowej. Jak podkreśla:

w obliczu przemian wynikających z kolejnych rewolucji modernizacyjnych zapis siebie staje się nieodłączną częścią doświadczenia życia i twórczości pisarzy Europy Środkowej: praktyką, autoterapią, rozpiętą w czasie mapą (poszukiwań) siebie¹.

Próba zrozumienia siebie w praktyce codziennego zapisu znalazła się w centrum wyjściowego dla *Śladów egzystencji* pytania o kształtowanie się nowoczesności. W tym wypadku chodzi jednak o nowoczesność specyficzną, bo środkowoeuropejską. Dla opisania splotu doświadczenia, autobiografii i literatury autor wybrał trzech pisarzy

Agnieszka Sobolewska – dr, asystentka w Instytucie Kultury Polskiej (UW). Obecnie visiting scholar na University of Illinois Chicago (UIC). Jej ostatnia książka *Theories and Practices of Psychoanalysis in Central Europe* (2024) została poświęcona kulturowej historii psychoanalizy oraz dynamice wykształcania się nowoczesnych dyskursów seksuologicznych w kontekście przełomu modernistycznego w Europie Środkowej. Kontakt: am.sobolewska5@uw.edu.pl.

1 M. Chmurski, *Ślady egzystencji. Dzienniki – sploty życia i twórczości w literaturze Europy Środkowej (1890–1920)*: Csáth, Irzykowski, Klíma, Wydawnictwa UW, Warszawa 2023, s. 14.

– Karola Irzykowskiego (1873-1944), Ladislava Klímę (1878-1928) oraz Gézę Csátha (1883-1919), twórców dorastających na obszarze Austro-Węgier, dziś terenach Polski, Czech i Węgier. Urodzeni w ostatnich dekadach XIX wieku wszyscy trzej pisarze mogliby zostać potraktowani jako przedstawiciele „pokolenia 1900” zgodnie z terminologią zaproponowaną przez Johna Lukacsa na określenie generacji poetów, pisarzy, artystów i intelektualistów węgierskich, którzy chłonąc atmosferę epoki środkowoeuropejskiego fin de siècle’u, ukształtowali dyskurs(y) nowoczesności.

W swojej książce autor proponuje komparatystyczne ujęcie twórczości trzech wybranych twórców. Wyjątkowość i nowatorstwo *Śladów egzystencji* kryją się w tym, że dzieło literackie jest w tej monografii widziane przez pryzmat intymistyki i zostaje zbadane w świetle codziennych strategii pisania siebie – praktyki, która, jak świetnie pokazuje Chmurski, u każdego z wybranych przez niego autorów przyjęła nieco inny wymiar. W takim ujęciu dziennik nie towarzyszy twórczości literackiej, ale stanowi pełnowartościowy element dzieła danego autora. Umieszczając w centrum swojej refleksji pytanie o relację doświadczenie–tekst, tożsamość–zapis siebie, życie–dzieło, Chmurski idzie jeszcze dalej, z intymistyki czyniąc właściwe źródło kreatywności oraz klucz do zrozumienia twórczości polskiego, czeskiego i węgierskiego pisarza. Jak pokazuje, tym, co ich łączy, było przypisanie szczególnej roli codziennym praktykom piśmiennym:

Zapis (siebie) pełni w tym kontekście funkcje liminalne: odgraniczenia (od) świata oraz neutralizacji jego wpływu, stając się też często auto-terapią. Pozwala na podważenie barier między realnym a tekstualnym, odgrodenie od rzeczywistości przez konstruowanie fikcji, a zarazem ukazanie fikcyjnych pierwiastków („foremek” – dodałby Irzykowski) rzekomo stabilnej rzeczywistości².

Podkreślenie terapeutycznej funkcji praktyk autobiograficznych i dziennikowych ma szczególne znaczenie w kontekście epoki fin-de-siècle’u oraz przełomu modernistycznego w Europie Środkowej. Nie tylko bowiem przypomina o wadze, jaką codzienne strategie (auto)zapisu miały (lub mogły mieć) dla twórczości literackiej (bądź szerzej dla wszelkiej artystycznej kreatywności), lecz także pokazuje, że umieszczenie intymistyki w centrum pytania o rozwój modernizmu jest w istocie pytaniem o relację podmiot–nowoczesność

2 Tamże, s. 17.

w czasie dynamicznego rozkwitu języków psychologii i psychoanalizy (nie-obcej ani Irzykowskiemu, ani Csáthowi). To właśnie one dostarczyły autorom nowych narzędzi introspektywnych w obliczu rozplływającej się rzeczywistości³.

Kluczowe dla *Śladów egzystencji* posługiwanie się pisarską triadą pozwoliło na porównawczą analizę narodzin środkowoeuropejskiej *modernitas* w trzech obszarach językowych – polskim, czeskim i węgierskim. Zaproponowane przez autora szczegółowe badania nad strategiami i funkcjami autozapisu wypracowanymi w codziennych praktykach piśmiennych Irzykowskiego, Klímy oraz Csátha stanowią doskonałą próbę z zakresu komparatystyki środkowoeuropejskiej wraz z charakterystyczną dla niej koncentracją na językowej polifonii – na swoistym dla Europy Środkowej i Wschodniej „darze języków” i „wielości dyskursów nowoczesności w regionie”⁴. Intymistyka – jako obszar zapisu ściśle spleciony z doświadczeniem – stanowi w tym wypadku niemalże naturalny obszar poszukiwań. W dziennikach bowiem, jak przekonuje Chmurski, charakterystyczna dla Europy Środkowej wielość ujawniła się w całej okazałości. Dzienniki jako swoiste palimpsesty pozwalają „od podszewki” dostrzec szereg kluczowych dla przełomu XIX i XX wieku przemian, jak chociażby przyspieszenie modernizacyjne, rozkwit nowych form ekspresji artystycznej, eksperymenty z gatunkami literackimi czy rozwój dyskursów psycho-medycznych umożliwiających psychologicznie pogłębione strategie auto/biografizowania. Rękopisy dzienników autor proponuje więc potraktować jako „wielokierunkowo napięte kłacza egzystencji i fikcji – m a t r y c e twórczości niepełnej, urwanej, niedopowiedzianej”; i w tym sensie dzieła jak najbardziej nowoczesne⁵.

Ślady egzystencji składają się z trzech głównych części oraz obszernego, wnikliwego wstępu teoretycznego, który wprowadza czytelników we współczesne badania nad modernizmem (a raczej nad modernizmami) Europy Środkowej, a także pozwala przyjrzeć się najważniejszym aspektom antropologicznie zorientowanych badań nad gatunkami intymnymi (dziennikami, autobiografiami, biografiami). Pierwsza część pod tytułem *Dzienniki: rytm życia, rytm zapisu* śledzi zmienne formy, jakie ta codzienna praktyka piśmienna przyjęła w biografii trzech wybranych autorów, ze

3 Odniesienie do słynnych słów Karola Marksa z *Manifestu komunistycznego*, zob. M. Berman, *Wszystko, co stałe, rozplływa się w powietrzu*, przeł. M. Szuster, Universitas, Kraków 2006.

4 M. Chmurski, *Ślady egzystencji*, s. 18.

5 Tamże, s. 19 (wyróżnienie w oryginale).

szczególным naciskiem na pytanie o znaczenie i funkcję praktyk dziennikowych w życiu i twórczości każdego z nich. Druga część pod tytułem *Powieść niemożliwa, niemożliwość powieści* stawia pytanie o to, w jaki sposób i dlaczego prowadzenie dziennika przez długi okres życia jest również formą pracy nad dziełem literackim. Chmurski pokazuje, że w przypadku każdego z autorów wymiary tej pracy przyjęły nieco inny charakter. W tym kontekście ważnym zagadnieniem pozostaje pytanie o narracyjny wymiar autobiografizmu (ja konstruujące się w tekście), a także o strategię literackiego kadrowania własnego życia na łamach dziennika, a więc w przestrzeni zasadniczo przed-literackiej. Trzecia część pod tytułem *Teoretyzacja doświadczenia (siebie)* dalej twórczo rozwija problem praktyk dziennikowych jako formy autobiografii-autoanalizy. Codzienne strategie pisania siebie są tutaj widziane jako indywidualne próby mierzenia się z własnym doświadczeniem i rozgrywania „ja” w obliczu zaniku pewnych struktur społecznych i stabilnych dyskursów (auto)narracji. Ze swej natury nieciągłe, porowate i nielinearne zapisy dziennikowe najlepiej ukazują subiektywną stronę doświadczenia rodzącej się *modernitas*. Zakończenie pod tytułem *W poszukiwaniu środkowoeuropejskiej wspólnoty odpowiedzi: podróż „od siebie do siebie”* przynosi zaś ponowną refleksję nad kluczowym dla *Śladów egzystencji* pytaniem o modernizm(y) Europy Środkowej jako zjawisko kulturowe mające własną specyfikę, a tym samym domagające się dalszych badań prowadzonych w perspektywie porównawczej.

W całej książce nieustannie powraca wątek autoterapii, a więc pytanie o psychologiczną rolę intymistyki. Autor szczególnie uwagę zwraca na egzystencjalny wymiar prowadzenia dziennika i pokazuje, że każdy z tych pisarzy wypracował indywidualną technikę pisania siebie, która umożliwia lepsze zrozumienie napięcia między doświadczeniem a tekstem, egzystencją i pisaniem. W przypadku Irzykowskiego „linie życia i tekstu”⁶ przebiegały w świetle „mechanizmów krytycznej autokontroli”, która wyznaczała dynamikę pracy z tekstem i nad tekstem zarówno w przypadku dziennika, jak i dzieła literackiego⁷. Dziennik to miejsce spisywania bolesnych wspomnień i mierzenia się z traumą, której symptomem – jak w przypadku Klímy – mogła być „obsesyjna logika zapisów”⁸. Codzienne zapisywanie siebie, pisze Chmurski,

6 Tamże, s. 78.

7 Tamże, s. 89.

8 Tamże, s. 104.

może również być próbą podtrzymywania „(poczucia) spójności własnej egzystencji”, szczególnie jeśli spójność ta przestaje być oczywista. Pisanie Brennera-Csátha okazuje się tego najlepszym dowodem⁹.

W swoich badaniach Chmurski wychodzi od kluczowego dla antropologii codziennych praktyk piśmiennych założenia o niemożności prostego przełożenia doświadczenia na tekst. Dziennik jednak – jako zestaw „datowanych śladów”¹⁰ – pozwala przyjrzeć się specyficznemu rytmowi autozapisu, co unaocznia:

jak praktyka zapisu siebie (w czasie) staje się częścią egzystencji autora. Obrazują to d i a r y g r a m y, tj. diagramy rytmu dzienników konfrontujące liczbę stron (a gdy to możliwe – kart rękopisu) z wydarzeniami z życia autorów, by w ten sposób określić rolę zapisu w wybranych momentach biografii, gdy zapis staje się panaceum na kryzys – środkiem przyswajania Realnego przez Symboliczne. A zarazem – świadectwem (nie)możliwości tego zadania¹¹.

Zastosowana przez Chmurskiego metoda „diarygramu” pozwoliła z chirurgiczną precyzją prześledzić próby przyswajania rzeczywistości poprzez zapis, ujawniła doby kryzysu, niekiedy objawiające się w przerwaniu rytmie pisania (Irzykowski), w zapisywaniu siebie przeciwko światu (Kłima) bądź w kreowaniu chaosu w dzienniku (Csáth)¹² – efektu zaniku jedności między ciałem (piszącym) a zapisem (tym, co zostaje zapisane) owocującym niemożnością podtrzymania symetrii życie–zapis.

W interpretacji dzienników autor podąża kluczem biograficznym; szczególnie interesują go przestrzenie niepewności i braku stabilizacji. Koncentruje się na „błądzeniach” pisarzy, które definiuje jako „peregrynacje w poszukiwaniu siebie” odsłaniające „chwile najgłębszego kryzysu”¹³. Chmurski pokazuje, że zerwanie ciągłości doświadczenia (życie/zapis), utratę stabilnej tożsamości (np. autorskie podwojenie Brenner-Csáth),

9 Tamże, s. 138.

10 Zob. P. Lejeune, „Drogi zeszyte...”, „drogi ekranie...”. *O dziennikach osobistych*, przeł. A. Karpowicz, M. i P. Rodakowie, wybór, wstęp i oprac. P. Rodak, Wydawnictwa UW, Warszawa 2010.

11 M. Chmurski, *Ślady egzystencji*, s. 121.

12 Tamże, s. 157.

13 Tamże, s. 174.

a wreszcie walkę o zachowanie (resztek) ja w nieustannie ponawianym akcie (auto)zapisu trzeba zobaczyć jako figury nowoczesności par excellence. W tym kontekście nieprzypadkowo autor wspomina o psychologii i psychoanalizie, które w okresie długiego fin-de-siècle'u utworowały drogę dla przekonania o możliwości odnalezienia śladów siebie w chwilach największej niepewności i upadku dotychczas panującego porządku symbolicznego. Swoisty dyskomfort (*Unbehagen*) tego doświadczenia nie oznacza jednak utraty humoru i braku choćby elementu zabawy, która w tym wypadku mogła również obrócić się w „zabawę w pisanie”¹⁴. Jak podsumowuje Chmurski:

Praktyka dziennikowa wyrastać może z głębokiego kryzysu (jak w przypadku Klímy), niepokojów lat młodości (Irzykowski), a nawet dziecinnej zabawy w pisanie (Csáth). Niemniej jednak uparte, wieloletnie podążanie tą drogą wiąże autora i jego rękopis pajęczyną emocjonalnych powiązań wynikających z powierzenia zapiskom najbardziej dojmujących traum (jak śmierć matki Brennera), ale także naiwnych wyznań lat młodości¹⁵.

Autor pokazuje, że dziennik – w całej jego materialności – na przełomie XIX i XX wieku staje się właściwą przestrzenią konstruowania „figur siebie”. Służy zarazem jako forma autoportretu, jak i piśmienna strategia gry z powielonymi obrazami siebie. Badacz przekonująco dowodzi również, że tak rozumiana praktyka dziennikowa – w mikroskali kluczowa dla biografii trzech środkowoeuropejskich pisarzy, w skali makro zaś charakterystyczna dla przełomu modernistycznego i narodzin nowoczesności w tym regionie – jest właściwym źródłem inspiracji dla twórczości literackiej.

Ślady egzystencji to nie tylko czterysta stron fascynującej analizy praktyk dziennikowych trzech wybitnych autorów działających w odmiennych kontekstach językowych, lecz także wybitna, a na polskim gruncie wciąż rzadka, próba z zakresu komparatystyki środkowoeuropejskiej. Autor rozpoczyna swoje rozważania metodologiczne od refleksji nad trzema pojęciami – „nowoczesność”, „intymność”, „Europa Środkowa”, które tworzą teoretyczną konstelację dla analizy praktyk dziennikowych polskiego, czeskiego

14 Tamże, s. 186.

15 Tamże, s. 186-187.

i węgierskiego pisarza¹⁶. Chmurski pokazuje, w jaki sposób doświadczenie gwałtownych zmian (związanych z ekspansją kapitalizmu, rozwojem kultur miejskich, narastającymi napięciami społecznymi) na przełomie XIX i XX wieku sprzęgło się z odkryciem nowoczesnego podmiotu w codziennych praktykach piśmiennych. Środkowa Europa w interpretacji autora nie jest jednak wyłącznie pojęciem określającym „przestrzeń między Morzem Czarnym a Bałtykiem”, lecz odnosi się do pewnej określonej specyfiki kulturowej, w której wszyscy trzech autorzy byli zanurzeni. Jak przekonuje:

Wykorzystanie kategorii środkowoeuropejskości pozwala bowiem na nakreślenie perspektywy transkulturowej: pośredniej między spojrzeniem w skali języka, państwa czy narodu, a poszukiwaniem w kulturze wartości uniwersalnych, i uzupełniającej refleksję nad dziejami poszczególnych kultur¹⁷.

„Środkowoeuropejskość”, o której pisze autor, nie musi odnosić się do esencjonalnie pojętej kultury regionu, ale może dotyczyć pewnej charakterystycznej dlań „wspólnoty pytań” w danym czasie. Jedną z kluczowych składowych tak pojętej wspólnoty środkowoeuropejskiej jest lęk o własną tożsamość, obawa o jej przetrwanie, a także nieufność wobec obcej „narzucanej z zewnątrz modernizacji społeczno-kulturowej [...], której towarzyszy wszak chęć osiągnięcia jak najszybszego awansu ekonomicznego, technologicznego, materialnego”¹⁸. Napięcie między poszukiwaniem stabilnej osi, wokół której orientowałyby się tożsamość jednostki i grupy, a doświadczeniem nowoczesności (wraz z charakterystyczną dla niej kakofonią) pozostawiło ślad w codziennie ponawianych próbach pisania siebie i „sobąpisania”¹⁹ pisarzy środkowoeuropejskich. Chmurski prowadzi czytelników skomplikowanymi ścieżkami intymnego doświadczenia Irzykowskiego, Klímy oraz Csátha, które objawia się w ich praktykach dziennikowych tworzących unikalną konstelację życie – zapis – tekst. To właśnie w tych drobnych, jednostkowych życiorysach odbija się nowoczesność Europy Środkowej: nierozzerwalnie ze sobą splecio-

16 Tamże, s. 21.

17 Tamże, s. 23.

18 Tamże, s. 24.

19 M. Foucault, *Sobąpisanie*, w: tegoż, *Powiedziane, napisane. Szaleństwo i literatura*, przeł. M.P. Markowski, Aletheia, Warszawa 1999.

ne doświadczenie postępu i zapóźnienia, rewolucji i reakcji, nowatorskości i wtórności.

W swojej książce autor proponuje badanie modernizmów Europy Środkowej w praktyce. Nie chodzi jedynie o imponujące wykorzystanie dokumentów osobistych bądź o pracę na rękopisach w kilku językach, ale również o wybór metody, która zakreśla ramę dla wybranej strategii analizy oraz interpretacji. Dominują w niej dwa pojęcia: praktyka i doświadczenie, które lokują dzieło Chmurskiego w obszarze antropologii literatury, antropologii codziennych praktyk piśmiennych, a także antropologii kultury. Jest to jednak zarazem próba z zakresu pisania transgranicznej historii²⁰ literatur środkowoeuropejskiego modernizmu. Autor nie poprzestaje więc na zestawieniu trzech zbliżonych, choć odmiennych kontekstów kulturowych – polskiego, czeskiego i węgierskiego, lecz szuka miejsc (wyobrażonych, przeżytych, zapisanych), w których mogły się one spotkać. Wyjściowa figura triady ustępuje miejsca figurze konstelacji zorientowanej na spłoty, przecięcia i rozwidlenia.

W tym miejscu powraca problem konieczności wyrobienia w sobie „poliglotycznego ucha”²¹, które pozwoliłoby piszącemu, a następnie czytającym zanurzyć się w lingwistyczne bogactwo Europy Środkowej – jeden z jej najważniejszych znaków rozpoznawczych. „Dzieje regionu”, pisze Chmurski, utkane są z językowo i gatunkowo polifonicznej sieci znaczeń, symboli i odniesień, które chociaż nietożsame, to podlegają jednak translacji. Lektura *Śladów egzystencji* zachęca do głębszej refleksji nad tym, czym jest i czym w przyszłości może być komparatystyka środkowoeuropejska. Czy ujęcie porównawcze jest równoznaczne z pisaniem transnarodowej historii literackiej moderny w Europie Środkowej, czy może przeciwnie: komparatystyka jest pierwszym krokiem do ponadnarodowej (i w tym sensie relacyjnej) metody badania środkowoeuropejskich modernizmów. Chmurski odnosi się do tego zagadnienia w następujący sposób:

Gdy punktem odniesienia w analizie uczyni się nie tyle rozwój literatury światowej, ile współczesne przemiany w Wiedniu, Pradze czy

20 M. Chmurski, *Ślady egzystencji*, s. 27.

21 Więcej piszę o tym we wstępie do książki poświęconej psychoanalizie i dyskursom psychomedycznym w Europie Środkowej, zob. A. Sobolewska, *Theories and Practices of Psychoanalysis in Central Europe: Narrative Assemblages of Self-Analysis, Life Writing, and Fiction*, Routledge, Abingdon–New York 2024, s. 22–23.

Budapeszcie, nawet drobne kontrasty w rozwoju bliskich sobie kultur [...] pozwalają zadać szereg nowych pytań na temat rozwoju literatur poszczególnych krajów. A także dostrzec szereg obszarów im wspólnych²².

Rozwijana przez autora komparatystyka środkowoeuropejska opiera się zatem na poszukiwaniu „drobnych kontrastów” we wzajemnie sobie bliskich kontekstach kulturowych, których specyfika objawia się tak w tożsamości, jak i różnicy. Ujmując problem nieco inaczej: chociaż przełom modernistyczny w Wiedniu początku XX wieku nie jest tożsamy z narodzinami *modernitas* w Budapeszcie około roku 1900, to przyjrzenie się „drobnym kontrastom w rozwoju” tych oddalonych od siebie o niespełna 250 kilometrów miast pozwala pogłębić wiedzę o kulturach modernistycznych Europy Środkowej kształtujących się w nieustannych transferach ludzi i idei, w migotliwych przestrzeniach tego, co pozostało w zawieszeniu, zatrzymało się gdzieś „pomiędzy”.

Refleksja nad konstelacjami idei i postaw w odniesieniu do kultur modernizmu środkowoeuropejskiego zamyka wnikliwą refleksję Chmurskiego nad praktykami piśmiennymi i twórczymi jego autorskiego trio. Jak zauważa autor, komparatystyczna historia literatury Austro-Węgier pozostaje jednak projektem przyszłości. *Ślady egzystencji* stanowią w tym sensie niezwykle ważną i udaną próbę przesunięcia uwagi z komparatystycznie zorientowanej analizy poszczególnych tradycji narodowych na „uchwycenie zarysów środkowoeuropejskiej wspólnoty” pytań i odpowiedzi²³. Zadanie to jest szczególnie istotne nie tylko dla specjalistów od literatury i sztuki przełomu XIX i XX wieku w Europie Środkowej, ale – w obliczu toczącej się tuż za rogiem wojny oraz pogarszającej sytuacji geopolitycznej – okazuje się kluczowe dla szerszego namysłu nad przyszłością naszego regionu, nad środkowoeuropejskością pojętą jako konstelacja doświadczeń przeżyć i zapisów siebie.

22 Tamże, s. 30.

23 M. Chmurski, *Ślady egzystencji*, s. 349.

Abstract

Agnieszka Sobolewska

UNIVERSITY OF WARSAW

Constellations, Triads, Triangles: Central Europe's Modernisms in Practice

The article reviews Mateusz Chmurski's 2023 book *Ślady egzystencji. Dzienniki – sploty życia i twórczości w literaturze Europy Środkowej (1890–1920): Csáth, Irzykowski, Klíma* (Traces of Existence: Diaries as the Interweaving of Life and Creativity in Central European Literature, 1890–1920: Csáth, Irzykowski, Klíma) published by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. The article scrutinizes key assumptions and theses of the monograph while positioning them in the broader context of Central European modernisms studies and the anthropology of everyday writing practices. Moreover, the review raises questions about Central European comparative literature studies and the methodology for studying the specific nature of the modernist breakthrough against the Central European background.

Keywords

personal documents, Central European comparative literature, self-analysis, self-therapy, diary practices